

आद्य शेतकरी नवाश्मयुग आणि ताम्रपाषाणयुग :

नवाश्मयुग

नवाश्मयुग म्हणजेच निओलिथिक हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम सर जॉन लुबॉक यांनी आपल्या (१८६५) या ग्रंथात केला. 'घासून गुळगुळीत केलेली दगडाची हत्यारे' ही, तो या नव्या युगाचे विशेष लक्षण मानतो. नवाश्मयुग हा मानवाच्या इतिहासातील क्रांतीकारक टप्पा होय. या काळात त्याला शेती आणि पशुपालन याचा शोध लागला. या शोधाने त्याचे जीवनपार बदलून गेले. या काळातील शेतीचा शोध प्रथम नार्सल नदीच्या खोऱ्यात लागला. तर पशुपालनाचा शोध पश्चिम आशियामध्ये लागलेला होता. तसेच या भागातील लोक, अशा नव्या शोधामुळे स्थिरही झालेले दिसून येतात. हे नवे शोध वायव्य भागातूनच भारतात आलेले दिसतात.

भारतामध्ये शेती आणि पशुपालनाचे पहिले वहिले पुरावे नवाश्मयुगापासून मिळण्यास सुरुवात होते. ही नवाश्मयुगीन स्थळे भारतातील काही ठराविक भागात वसलेली दिसून येतात, तशीच ती आपली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये ही घेऊन येतात. यांचे वितरण अफगाणिस्थान-बलुचिस्तान (मेहेरगढ), काश्मीर (बुझहोम, गुफकराल), आग्नेय उत्तर प्रदेश (बेलन नदीचे खोरे चौपानी मडो, कोल्डी हवा, महागरा), उत्तर बिहार (सेनुआर, चिराद), दक्षिण भारत (बुधिहाळ, नागार्जुन कोंडा, संगणकल्लू) असे दिसून येते. यातील मेहेरगढमध्ये तो पशुपालक तर होताच शिवाय तो आता गहू आणि जव पिकवू लागला तसेच खजूर ही उगवू लागला. तसेच तो राहण्यासाठी कच्च्या विटाची आयताकार घरे बांधू लागला. हा मानव सामुहिक स्वरूपात धान्य साठवण्यासाठी विविध खोल्या असलेल्या इमारतीही बांधू लागला. पुढील हडप्पा काळातील धान्य कोठारांचीही जणूकाही नांदीच होती.

अ) नवाश्मयुगीन क्रांती :

शिकार आणि अन्न संकलक' मानवामध्ये फार मोठा बदल होऊन तो 'शेती पशुपालन' करणारा आणि एका ठिकाणी स्थिर राहणारा मानव झाला. या बदलाला विद्वानानी 'नवाश्मयुगीन क्रांती' असे म्हटलेले आहे. हे या ठिकाणी लक्षात घेतले पाहिजे की, शतकानुशतके शिकार करणाऱ्या पुरुषांना, वन्यजीवाच्या जीवनचक्राची- त्याच्या सवयींची माहिती झाली होती. त्याचप्रमाणे, स्त्रीयांना वनस्पतींच्या जीवनचक्रांची माहिती झाली होती. यातूनच, पुरुषानी 'पशुपालनाचा' तर स्त्रियांनी 'शेतीचा' शोध लावलेला दिसून येतो. अशा या नवाश्मयुगाची ठळक लक्षणे खालीलप्रमाणे मांडता येतील.

शेतीचा शोध :

या काळात विविध जंगली बियांचे नियंत्रितपणे पिकवणे अथवा त्याची लागवड करणे सुरु झाले. जसे जंगली तांदळाची, नियंत्रित स्वरूपात तांदळाची शेती सुरु झाली. हा मानव आता गहू, ज्वरी, तांदूळ, वाटाणा, मूग, मसूर, कुळीथ, रागी पुढे कापूस, द्राक्षे इ. महत्वाची पीके घेताना दिसतो. थोडक्यात, या काळात शेतीचा शोध लागला. हा शेतीचा शोध पुढे खाजगी मालमत्तेच्या संकल्पनेला जन्म देणारा ठरला.

पशुपालन:

तसेच, आहार आणि इतर कष्टाच्या कामासाठी योग्य अशा प्राण्याची निवड करून, त्याचे नियंत्रितपणे पालन सुरु झाले. यात शेळ्या-मेंढ्यांबरोबर, गुरांचाही समावेश होतो.

स्थिर स्वरूपाची वसाहत

वरील दोन्ही बाबींसाठी अथवा दोन्ही बाबींमुळे त्याला एका ठिकाणी स्थिर रहावे लागले. त्याने कुटुंब निर्माण केले. ही त्याची खाजगी मालमत्ता बनली. आता आपल्या कुटुंबासाठी तो घरे बांधू लागला. यावेळी प्रथम तो जमिनीखाली राहत असे पुढे तो जमिनीवर आयताकार मातीची, कुडाची, कच्च्या विटांची घरे बांधून राहू लागला.

खेड्यांचा उदय :

या घरातून आणि कुटुंब व्यवस्थेतून, सामाजिक संबंध अधिक घट्ट विणले गेले. यातूनच पहिल्यावहिल्या खेड्यांचा उदय झाला, तसेच धान्य कोठारे, तटबंदी, शेणाचे ढिगारे पेटवण्यासारख्या नियमित अशा रिवाजासारख्या सामूहिक वास्तू आणि रीतीही उदयास आल्या. अर्थात यावेळी काही प्रमाणात सामाजिक स्तरीकरणबरोबरच, अन्य संस्कृतीसंबंधांचे संकेतही मिळू लागतात.

वरील काही सांस्कृतिक प्रक्रियांबरोबरच मृद्भांडी, घासून गुळगुळीत केलेली हत्यारे, हाडांची हत्यारे आणि अवजारे, मौल्यवान खड्याचे मणी इ. या युगाची ठळक लक्षणे होती.

ब) हत्यारे

या काळातील मानव, पूर्वजांच्या हत्यारासोबत, आता घासून गुळगुळीत केलेल्या दगडांचा वापर करू लागला. यामध्ये, कुन्हाडी, कुदळ, रापी, छिन्नी, रिंगस्टोन, खलबत्ता, वरवटा यांचा समावेश होतो. या दगडांच्या हत्यारांबरोबरच तो लाकडांची व हाडांची हत्यारे वापरू लागलेला दिसतो. त्याचे हे हत्यारांचे भाडार एकंदरीतच त्याच्या शेती आणि स्थिर राहणीकडे निर्देश करते.

क) वसाहती :

नवाश्मयुगीन मानवाच्या वसाहती वैविध्यपूर्ण दिसून येतात. काश्मीरसारख्या प्रदेशात तो जमिनीमध्ये खडे करून राहतो, उर्वरित ईशान्य आणि उत्तर भारतामध्ये तो कच्च्या विटांच्या झोपड्यांमध्ये राहतो, तर दक्षिणेकडे-कर्नाटकामध्ये त्याची घरेच मिळत नाहीत. उलट, तेथे 'राखेचे मोठमोठे ढिगारे' दिसून येतात. काश्मीरमध्ये बुझहोम येथील लोक थंडीपासून संरक्षण करण्यासाठी गर्तावासात म्हणजे जमिनीत खडे/घरे करून रहात असत. अशावेळी जमिनीवर, या खड्ड्याच्या भोवती शंखाकृती गवताची झोपडी असावी. पुढे मात्र ते आयताकृती, कुडांच्या झोपड्यात आणि पुढे, मातीच्या विटांनी बनवलेल्या घरात राहू लागले. यांनी बैल, घोडा, शेळी समुहातील प्राणी माणसाळवले-पाळलेले होते. यातील रेडा व गाढवाचा (घोडा समुह) वापर ते ओझी वाहण्यासाठी करीत असत. तसेच ते धान्यांचीही, किमान पोटापुरती प्राथमिक स्वरूपातील पैदास करू लागले. यामध्ये, गहू, बाली, जवस यांचा समावेश होतो. हे धान्य साठविण्यासाठी तसेच इतर कामांसाठी ते आता चाकावरील मृदांडी बनवू लागले. तर गुफकराल या ठिकाणी दगडी मात्र अधिक लांब व सुधारीत अशा कुन्हाडी, हाडांची सुधारीत अवजारे (बाणाग्रे) तसेच हार्वेस्टरचा समावेश होतो. असे दिसते की हा मानव आपल्या पूर्वजांप्रमाणेच विविध संस्कृत्याशी संबंध ठेवून होता. हा त्याच्या शंख, हार यामध्ये विनिमय करताना दिसतो. बुझहोम येथील गर्तावास, तर गुफकराल येथील हार्वेस्टर आणि कुत्र्याची दफने त्याचा चीनी नवाश्मयुगीन लोकांशी संपर्क दाखवितात. तर येथे सापडलेली मृदांडी त्याचा पूर्व- हडप्पा काळाशी संपर्क दाखवतात. त्याच्या दफनांमध्ये, प्रेतासोबत मिळालेल्या विविध वस्तूवरून असे दिसते की यांच्या मरणोत्तर जीवनाबद्दलही काही श्रध्दा होत्या. थोडक्यात, काश्मीर खोऱ्यात घर, त्याच्या जवळ गोठा सभोवती पसरलेले शेत आणि कुरण अशापध्दतीचे एक खेडेच या काळात निर्माण झाले. याबरोबरच आता शेती- पशुपालन करणारा, काही श्रध्दा बाळगणाऱ्या आणि समूहात राहणाऱ्या अशा कुटुंबवत्सल सामाजिक मानवाचाही उदय होऊ लागला. या उदयाला बायव्य भारत, मध्य आशिया, चीन यांच्याशी असणाऱ्या संपर्काची ही जाह होती.

तर आग्नेय उत्तर प्रदेशातील चौपानी मडो येथे मध्याश्मयुगाच्या शेवटी शेवटी मानव निमभटका असला तरी तो काही काळासाठी स्थिर रहात असून, शेती करीत होता. याठिकाणी झोपड्या, चुली, सूक्ष्मास्त्र, जाती, रिंगस्टोन आणि हातावर बनवलेली मृदांडी तसेच जंगली तांदूळ, जंगली गुराबरोबरच पाळीव शेळ्या-मेंढ्यांची हाडे मिळालेली आहेत. असे कळते की, शेती आणि पशुपालन अगोदरच येथील मानवाने मृदांड्यांचा शोध लावलेला होता. हे लक्षात ठेवले पाहिजे की येथील मृदांडी ही जगातील सर्वात पहिली मृदांडी आहेत (इसपू ९-८०००), म्हणजेच, मृदांडी व काही प्रमाणात दगडी जाती ही त्याच्या अन्न संग्राहक व्यवस्थेशी जोडलेली आहेत. असे दिसते की हा मानव अन्नसंग्रहणा बरोबरच, पशुपालन आणि थोडीफार शेती करून स्थिर झालेला होता. तर महागराही फक्त नवाश्मयुगीन वसाहत असून याठिकाणी एक मोठा गोठा मिळालेला आहे.

या दोन्ही ठिकाणी मानव तांदूळ पिकवित होता, शेळ्या-मेंढ्या आणि गुरे पाळत होता व स्थिर झालेला होता असे दिसते. या बेलन नदीच्या खोऱ्यातील नवाश्मयुगीन संस्कृतीचा विचार करता असे दिसते की हे लोक विशेष करून तांदळाची लागवड करीत आणि पशुपालन करीत होते. तसेच, अन्न संग्रहणाचाही एक पर्याय उपलब्ध होता. हे दगडांची अवजारे वापरीत मात्र ही पूर्वीपेक्षा अधिक सुधारीत व पॉलिश केलेली असत. तसेच, मृदांड्यांच्या कारागिरीत एक प्रमाणबद्धता येऊ लागलेली होती. अशा या वसाहतीत कुटुंबव्यवस्था आणि समाज व्यवस्था उदयास आलेली होती.

उत्तर बिहार याठिकाणी पर्यावरणीय अनुकूलता असूनही, येथे तुलनेने फार पुढे (इ.स.पू. २०००-१६००) नवाश्मयुगीन वसाहती निर्माण झाल्या. येथे सेनुआर, चिराद याठिकाणी नवाश्मयुगीन अवशेष मिळालेले आहेत. हा मानव गहू, तांदूळ, जव, वटाणे आणि मसूर शिवाय हरभरा आणि मूग यांची लागवड करीत असे. शिवाय या ठिकाणी मृदांडी घासून गुळगुळीत केलेली हत्यारे ही हत्यारे यांचे मी को इ. मिळालेले आहेत. दोहीही ठिकाणी हाडांची उल्लेखनीय अशी हत्यारे मिळालेली आहेत. म्हणजेच येथील मानव शेतीबरोबरच, पशुपालन तर करीत होताच तसेच आता तो आपली सौंदर्य अभिरूचीही जपू लागलेला दिसून येतो. आसाम आणि नजीकचा हिमालय पर्वत हा प्रचंड पर्जन्यमानाचा प्रदेश असून आसाम आणि गारो, नागा या पर्वतरांगामध्ये नवाश्मयुगीन अवशेष मिळालेले आहेत (जवळपास

इ.स.पू. २०००) येथील देवजाली हार्डिंग याठिकाणी स्कंधयुक्त कुन्हाडी, घासून गुळगुळीत केलेल्या कुन्हाडी, दोऱ्याची नक्षी असणारी मुद्राडी मिळालेली आहेत.

ड) दक्षिण भारत आणि उत्तर कर्नाटकातील राखेचे ढिगारे :

दक्षिण भारतामध्ये विशेष पर्यावरणीय अनुकूलता नसतानाही (पावसाचे प्रमाण २५ सेमी पेक्षा कमी) उल्लेखनीय अशा नवाश्मयुगीन वसाहती दिसून येतात. या वसाहती डोंगराळ भागात तसेच दख्खनच्या कोरड्या पठारावर मिळालेल्या आहेत. येथील नागार्जुनकोंडा, संगणकल्लू या महत्वाच्या वसाहती होत. यातील नागार्जुन कोंडा (इ.स.पू. २६००-१०००) येथे सुरुवातीला (इ.स.पू. २५००) शेतीचे अल्प ज्ञान होते आणि पशुपालन तर जवळजवळ माहितच नव्हते. मात्र पुढील काळात मानव लाल रंगाची मृदूभांडी बनवू लागला. तो गुरे, शेळ्या-मेंढ्या, गाढव, वराह, घोडे आदि पशु पाळू लागला. तसेच, तो, सांबर, बारशिंग्या, चिंकारा अशा हरीण समुहातील प्राण्याची शिकार करताना दिसू लागला. तसेच, मणीही बनवू लागला. पुढे तर विकासाच्या पुढील टप्प्यात तो घूसर अशी मृदूभांडी आणि गुळगुळीत हत्यारही मोठ्या प्रमाणावर तयार करू लागलेला दिसतो. तसेच तो आता गर्तावासात राहू लागलेला आहे. म्हणजेच तो आता पूर्वीचे अन्नसंग्रहण बाजूला ठेवून, शेतीसह पशुपालन ही करू लागलेला दिसून येतो. अर्थात, शिकार आणि मासेमारी हे पर्याय सोबत होतेच. याठिकाणी हे लक्षात घेतले पाहिजे की या ठिकाणी शेतीचा शोध हा पशुपालनाच्या अगोदर लागलेला आहे.

पशुपालनाचा विचार करता, उत्तर कर्नाटकामध्ये, नवाश्मयुगाचे आणखीन एक वैशिष्ट्य आपल्यासमोर येते. ते म्हणजे 'राखेचे ढिगारे' (Ashmounds). या प्रदेशात, कित्येक ठिकाणी, मानवी वसाहतीपासून दूर राखेचे मोठमोठे ढिगारे दिसून येतात, जसे, बुधिहाळ, उटनूर, कोडेकल आणि कुपगल इ. ठिकाणी असे दिसते की हा पशुपालक मोठ्या प्रमाणावर आणि एका विशिष्ट ठिकाणी शेण साठवून ठेवत असे इथे शेतीचा शोध लागलेला नसल्याने, या शेणाचा तसा काही उपयोग नव्हता. म्हणून, रोगराईपासून वाचण्यासाठी, कालांतराने हा, हे शेणाचे ढिगारे पेटवून देत असावा. काही अभ्यासकांच्या मते या 'शेणाचे ढिगारे जाळणे' या कृतीला काही धार्मिक आशय असू शकतो व म्हणून, आजच्या होळीच्या सणाची पूर्व परंपराही असावी. काहीही असो, यातून आपल्याला या समाजजीवनातील पशुपालनाचे महत्व (आणि शेतीचे अज्ञान) कळते. असे दिसते की हा पशुपालक वर्षातील काही ठरावीक महिने आपली जनावर घेऊन वसतीपासून दूर चरण्यासाठी घेऊन जात असावा. आजही सातारा भागातील पशुपालक पावसाळ्याव्यतिरिक्त उरलेले महिने आपली जनावर घेऊन कोकणात जाताना दिसतात.

दक्षिण भारताचे नवाश्मयुगीन जीवन पाहता असे दिसते की हा मानव पायऱ्याची शेती करून, गहू, कुळीथ, मूग आणि रागी पिकवित होता. तसेच, मुख्यत्वे आहारासाठी आणि पुढे वजन वाहण्यासाठी तसेच नांगर चालवण्यासाठी पशुचे पालन करित होता. याशिवाय शिकार आणि मासेमारी हे त्याच्या अन्नवैविध्यातील महत्वाचे घटक होते. एकंदरीत असे दिसते की या मानवाच्या उपजीविकेमध्ये शेती आणि पशुपालन हे मुख्य घटक असून हा आता स्थिर झालेला होता.

• ताम्रपाषाणयुग

ढोबळपणे ज्याकाळातील मानव तांब्यासह अश्महत्यारेही वापरत होता. त्याकाळास ताम्रपाषाणयुग असे म्हणतात. भारतीय ताम्रपाषाण युगाला 'आद्य शेतकऱ्यांचे' युग असे म्हटले जाते. हा काळ साधारणतः इसवीसन पूर्व ३००० ते इसवीसन पूर्व ७०० असा ढोबळमानाने सांगता येईल. साधारणतः नवाश्मयुगानंतर भारतामध्ये ताम्रपाषाणयुग अवतरले. या काळात सर्वत्र आद्य शेतकऱ्याची खेडी निर्माण झालेली होती. यातील सिंधु- सरस्वती खोऱ्यातील खेड्यांनी तुलनेने अधिक विकास केला. यातून त्या खोऱ्यात एक नागरी स्वरूपाची 'हड संस्कृती' निर्माण झाली. अर्थात, हडप्पा संस्कृतीच्या अगोदर, तिच्या काळामध्ये आणि तिच्या नंतरही भारतातील ताम्रपाषाणयुगीन खेडी ही अस्तित्वात होतीच.

अशा या ताम्रपाषाणयुगीन खेड्यातील संस्कृतींची काही ठळक लक्षणे आहेत.

हे आयताकृती किंवा गोल अशा कुडाच्या आणि मातीच्या विटानी बनवलेल्या घरांमध्ये रहात. या घरांमध्ये एकापेक्षा अधिक खोल्याही असत. व्यवस्थित चोपलेली जमिन आणि शाकारलेले छत हे मुख्य लक्षण, तर स्वयंपाकघरामध्ये चूल, जमिनीत पुरलेले साठपाचे भांडे व धान्यासाठी मोठ्या कणग्या हे दिसतेच.

हे लोक शेती, पशुपालन, शिकार आणि मासेमारी असे उपजीविकेचे वेगवेगळे पर्याय हाताळत. शेती ही हाडांच्या /लाकडाचा नांगर वापरून, जलसिंचनाच्या वेगवेगळ्या योजना राबवून केली जात असे. यांच्या पशुपालनामध्ये गुरांचा समावेश हा प्रामुख्याने होता. मात्र ज्यावेळी हवामान प्रतिकूल झाले त्यावेळी त्यांनी शेळ्या-मेंढ्यांना पाळायला मोठ्या प्रमाणावर सुरुवात केली यांनी तांब्याच्या कारागीरीत

विकासावस्था गाठलेली होती. ते तांब्याची तसेच तांब्याच्या मिश्र धातूची हत्यारे / साधने वापरित. अर्थात राजस्थान वगळता, इतर प्रांतात तांबे दुर्मिळ असल्याने, मागील काळातील दगडी पात्यांपासून बनविलेली हत्यारे अधिक प्रचारात होती. ही अश्महत्यारे चॅल्सिडोनी, चर्ट सारख्या दगडांच्या पात्यांपासून बनवलेली असत. काही ठिकाणी सूक्ष्मास्त्रेही वापरली जात. तसेच हाडांची हत्यारेही वापरत असत. मातीच्या भांड्यांना दैनंदिन जीवनामध्ये महत्वाचे स्थान असल्याने, प्रचंड प्रमाणावर गुणवत्ता आणि विविधता दिसून येते. साधारणतः हे 'काळ्या रंगाने चित्रित लाल भांडी वापरत असत. अर्थात यांच्यामध्ये संस्कृतीनिहाय वैविध्य जाणवते. हे काही वस्तूंमध्ये विनिमयही करित असत यांचा एकमेकांशी, विशेषतः शेजाऱ्याशी सहसंबंध असे. त्यांच्यात देवाण-घेवाण चालत असे. हे पशू आणि मातृदेवतेचे पूजक होते. तसेच याचा मरणोत्तर जीवनावर विश्वास होता. त्यामुळे मृतांचे शक्यतो घरांमध्येच किंवा घराजवळ, विविध वस्तूसह दफन केले जाई.

भारताच्या भौगोलिक विविधतेमुळे, येथे ताम्रपाषाणयुगाच्या विविध उपसंस्कृती ही निर्माण होत गेल्या, जसे, राजस्थानमधील आहाड / बनास संस्कृती, माळवा (पश्चिम मध्यप्रदेश) येथील प्रथम कायथा, पुढे आहाड नंतर माळवा संस्कृती; महाराष्ट्रातील जोर्वे संस्कृती इ. तर उत्तर कर्नाटकामध्ये नवाश्मयुग हे ताम्रपाषाणाबरोबरनांदताना दिसते. तसेच पश्चिमेला गुजरात आणि पूर्वेला बंगालपर्यंत या संस्कृतीचा विस्तार दिसून येतो. या सर्व संस्कृती देवाण घेवाणीच्या संबधाने एकमेकांशी जोडलेल्या होत्या. विशेषतः भौगोलिकदृष्ट्या जवळच्या संस्कृतींमध्ये हे अधिक आढळून येते.

आहाड संस्कृती (इसवीसन पूर्व २१००-१५००)

हडप्पा संस्कृतीच्या समकालीन मात्र स्वतंत्र ओळख असणारी म्हणजे राजस्थानमधील आहाड संस्कृती (इसवीसन पूर्व २१००-१५००) ही बनास नदीच्या खोऱ्यातील, मेवाड भागात निर्माण झाली. आहाड, गिलूड, बालाथल ही या संस्कृतीची महत्वाची स्थळ होत. ही संस्कृती तांब्याच्या खार्णीच्या प्रदेशामध्ये निर्माण झाल्याने, यांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला. याची लोकसंख्याही अधिक होती. त्यामुळे यांच्या वसाहती खूप मोठ्या झाल्या. तांब्याच्या उत्कृष्ट कारागीरीबरोबरच, हे लोक मुख्यत्वे शेतकरी होते. त्याचबरोबर मेवाडच्या डोंगराळ भागामुळे पशुपालनही शक्य होते. शिवाय शिकार आणि मासेमारी हे जोड उद्योग होतेच. येथील लोक मातीच्या विटांनी बनवलेल्या, कुडाच्या किंवा दगडी घरामध्ये रहात असत. स्वयंपाकघरात चूल, भट्टी आणि जमिनीतील साठपाचे राजण या महत्वाच्या गोष्टी असत. हे पांढऱ्या रंगाने चितारलेली काळी-तांबडी भांडी वापरत असत. विविध मौल्यवान दगडांनी बनवलेल्या मणींवरून येथील मणीकारीचे कौशल्य समजतेच शिवाय यांची आभूषणांची आवडही कळते. या संस्कृतीने अगदी माळव्यापर्यंतचा प्रदेश प्रभावित केलेला होता.

कायथा संस्कृती

हडप्पा संस्कृतीच्या समकालीन, माळव्यामध्ये आपल्याला प्रथम कायथा संस्कृती दिसून येते. हिच्यावर हडप्पा संस्कृतीचा प्रभाव दिसून येतो. येथे पुढे राजस्थानमधून आहाड संस्कृतीचे लोक आले. पुढे याठिकाणी माळवा संस्कृती विकसित झाली. कायथा, महेश्वर, नावडाटोली, ऐरण ही येथील संस्कृतीची महत्वाची पुरातत्वीय स्थळे होत. कापसाची उत्तम काळी जमिन आणि बारमाही वाहणाऱ्या नद्यांतून होणारा पाण्याचा पुरवठा यामुळे याठिकाणी शेती प्रचंड विकसित झालेली दिसून येते. कायथा संस्कृतीच्या काळामध्ये याठिकाणी लोक कुडांच्या घरामध्ये रहात असत. हे लोक शेती करित असत. तसेच पशुपालन, शिकार, मासेमारी हे ही पर्याय स्विकारत ते कारागीरी आणि विनिमयात ही गुंतलेले होते. त्यांनी तांब्याच्या कारागिरीत कौशल्य मिळवलेले होते. हे आपल्याला बाणाग्र, तलवारी, छिन्नी कुन्हाडी, तसेच मणी, अंगठ्या, बांगड्यावरून कळून येते. पूर्वीप्रमाणे दगडाचीही हत्यारे ते बनवत असत, जसे, रिंगस्टोन, पाती, सुरे, वेधण्या इ. हे उत्तम मणीकारही होते. १५० च्या वर मौल्यवान दगडांचे मणी गुफलेला कठहार याठिकाणी सापडलेला आहे. यावरून दिसते की यांना अलंकार आणि आभूषणांचा छंद होता. पुढे आहाड संस्कृतीने यांना भाजीव मातीचे पुतळे आणि खेळण्या बनविण्याची तसेच बैल पूजनाची देणगी दिली. वास्तविक आहाड लोक हे तांब्यामध्ये हत्यारे बनवणारे. मात्र, याठिकाणी तांबे मिळत नसल्याने, दगडी पात्यांची हत्यारे ते बनवू लागले. पुढे माळवा संस्कृतीच्या काळामध्ये या प्रदेशात विकासावस्था निर्माण झाली. आता ऐरणसारखी मोठी स्थळ मातीच्या तटबंदीने सुरक्षित करण्यात आली. येथील लोक आयताकृती आणि गोलाकार घरामध्ये रहात असत. घर कुडाची असून, जमिन व्यवस्थित चोपलेली आणि छत गवताने शाकारलेले असे. या काळानंतर हे लोक पुढे महाराष्ट्रात गेल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाणयुगाचे अवशेष हे तापी, गोदावरी, भीमा नदीच्या खोऱ्यात मिळालेले आहेत. यामध्ये प्रकाश, दायमाबाद, इनामगाव ही मोठी स्थळ तर जोबे, नाशिक, नेवासा, कवठे, वाळकी, सोनगाव, चांदोली अशी छोटी स्थळ आपल्याला दिसून येतात अलीकडे सांगली जिल्ह्यात सिध्देवाडी येथेही या काळा अवशेष मिळालेले आहेत. १९८० च्या दशकात, ढवळीकरांच्या नेतृत्वाखाली,

डेक्कन कॉलेजने इनामगाव (जि. अहमदनगर) याठिकाणी एक महत्वाचे उत्खनन केले. यातून महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाण युगावर सविस्तर प्रकाश पडलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाण युगाचे एकूण पाच उपकालखंड पडतात, सावळदा संस्कृती, उत्तर हडप्पा संस्कृती, माळवा संस्कृती, जोर्वे संस्कृती आणि उत्तर जोर्वे संस्कृती-

सावळदा संस्कृती (इसवीसन पूर्व २५००-२२००)

ही मुख्यत्वे तापी-गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात उदयास आली आणि विकसित झाली. दायमाबाद हे या काळातील एक विकसित खेडे होय. येथील लोक मातीच्या विटांनी बनवलेल्या चतुष्कोनी घरात रहात उत्तम चोपलेली जमिन आणि गवताने शाकारलेले छत अशा स्वरूपाचीही घर असत. एकत्र कुटुंब पध्दती असल्याने, या घरामध्ये एकापेक्षा अधिक खोल्या आढळून येतात. या काळातील तुलनेने साध्या वसाहतीतील लोक मात्र खड्ड्यातील छोट्या झोपड्यांमध्ये रहात अस अर्थात अशा झोपड्या या फक्त साठवणूकीसाठी असून, खरा वावर हा अंगणातच असे. या काळातील लोक स्थिर शेतकरी असून, गहू, बाली, वाटाणा, विविध डाळी पिकवत असत. हे लोक उत्तम कारागीरही होते. काळ्या रंगाने चितारलेली लाल मडकी हे बनवत असत. या मडक्यावर विविध चित्रे, नक्षी काढलेली असे. हे दगडाचे पाटा-वरवटा बनवत. तांबे/कास्याच्या अंगठ्या, कार्नेलियन, अगेटच्या मण्या इ. आभूषण ते बनवत. मात्र हरणांची हार्ड वापरून, त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर हाडांच्या हत्याराचा वापर केलेला दिसून येतो. हे लोक, हाडांची बाणा असलेले बाण वापरून शिकारही करीत असत. तसेच मासेमारीही करीत असत. यांच्या मडक्यांवर, मासे आणि मत्स्य बाणांची चित्रे आढळतात.

उत्तर हडप्पा संस्कृती(इसवीसन पूर्व २२००-२०००)

पुढे उत्तर हडप्पा संस्कृतीचे लोक (इसवीसन पूर्व २२००-२०००), गुजरात मार्गे याठिकाणी आले. यानी नियोजनबद्ध वसाहतीची सुरुवात केली. आपल्या वसाहतींना मातीची तटबंदी बांधून सुरक्षित केले. तसेच पुराच्या पाण्यापासून वाचण्यासाठी नदीला बांधही घातला. हे विविध खोल्या असलेली, मोठी घरे बांधून रहात असत. यातील काही खोल्या फक्त धान्य साठविण्यासाठी, काही जनावरांचा गोठा म्हणून उपयोगी आणली जात असत. यातील काही मोठ्या कुटुंबांनी आपल्या सुरक्षिततेसाठी स्वतंत्र तटबंदीही बांधलेली होती. हे उत्तम शेतकरी होतेच हे लाकडी नागराच्या मदतीने गहू, बाली, मसूर, वाटाणे, तीळ, भाजीपाला, फळे पिकवीत असत. शेती बरोबरच पशुपालन, शिकार, मासेमारी हे विविध पर्यायही हाताळले जात. हे गुराबरोबरच शेळ्या- मेंढ्यांचेही पालन करीत. तर शिकारीसाठी हरीण, नीलगाय, ससे हे विशेष आवडीचे प्राणी होत. शिवाय याना कारागीरीचेही उत्तम ज्ञान होते. त्यामुळेच, या काळातील दायमाबाद येथून कास्याची सारथ्यासह बैलांचा रथ, हत्ती, रानगवा, गेंडा अशी उत्कृष्ट शिल्प मिळालेली आहेत. या लोकांची दफन वस्तीपासून दूर असत यांची वसाहतही मुख्यत्वे तापी नदीच्या खोऱ्यातच राहिली.

माळवा संस्कृती(इसवी सन पूर्व १७०० - १४००)

त्यानंतर, माळवा संस्कृतीचे लोक या खोऱ्यामध्ये आले (इसवी सन पूर्व १७०० - १४००) हे अगदी भीमानदीच्या खोऱ्यापर्यंत महाराष्ट्रात पसरलेले होते. या संस्कृतीमध्ये महाराष्ट्राने समृद्धी पाहिली. येथील शेतकरी मातीच्या विटांनी बनवलेल्या मोठ्या आयताकृती घरामध्ये रहात असत यांची घर ही नियोजनबाद होती. शेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन. त्यामध्ये गहू, बाली, वाटाणा, तीळ इ. वैविध्यपूर्ण पीक पिकवित, शेती बरोबरच यांची कारागीरीही वैशिष्ट्यपूर्ण अशी होती. हे विविध प्रकारची लाल मडकी बनवत. त्यावर काळ्या रंगात विविध चित्रे काढीत असत. यांच्या चित्रांमध्ये भौमितिक आकृत्याबरोबरच, विविध प्राण्यांचीही चित्र आढळतात. जसे, हरीण, बैल, कुत्रा, सुसर, सरडे इ. मांसाहारासाठी हरणाचे मांस हे अधिक पसंतीचे त्यात त्याची हाडंही टणक, यांचा वापर शस्त्रं तयार करण्यासाठी होतो. त्यामुळे यांच्या मडक्यावर हरणांची चित्रे मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. एका मडक्यावर, एका पुरुषा समोर विविध प्राणी नम्रपणे उभे आहेत असे एक चित्र आहे. यावरून, यांच्या धार्मिक जीवनात 'पशुपती' चे पूजन होत असावे असा एक संकेत मिळतो. यांच्या मुख्य वसाहतींमध्ये प्रकाश दायमाबाद आणि इनामगाव या स्थळांचा समावेश होतो.

जोर्वे संस्कृती(इसवी सन पूर्व १४००-१२००)

पुढे, मागील माळवा संस्कृती आणि उत्तर कर्नाटकातील नवाशमयुगीन ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतींच्या सहसंबंधातून, जोर्वे संस्कृतीचा उदय झाला (इसवी सन पूर्व १४००-१२००) या संस्कृतीतील लोक एकत्र कुटुंब पध्दतीत रहात असत. यांची नियोजनबद्ध अशी मोठमोठी आयताकृती घरे होती. याबरोबरच चौकोनी आणि गोलाकार अशी घरही बांधली जात. यांच्या घरामध्ये एकापेक्षा अधिक खोल्या दिसून येतात. यातील स्वयंपाकघरामध्ये चुलीबरोबरच, जमिनीमध्ये धान्याचे बळद असे तर साठपासाठी कणगीही असे. घराच्या

जमिनीबरोबरच, अंगणसुध्दा अगदी चोपून तयार केलेले असे. या अंगणामध्ये ही बळद असे तसेच मोठे चुलाणे असे. अशा घरांच्या ओळी असत आणि या ओळींमधून जाणारी वाटही होती. साधारणतः वसाहतीचा मुख्य हा मध्यभागी रहात असे. या मुख्याचे घरही मोठे आणि नियोजनबद्ध असे होते. याच्या घराजवळच एक धान्याचे कोठारही होते. म्हणजेच या मुख्याचे सर्व वसाहतीच्या अर्थकारणावर एकप्रकारे नियंत्रण होते. म्हणूनच याचे दफनही, इतरांच्या दफनापेक्षा वेगळे केलेले दिसून येते. या मुख्याच्या घराजवळच सुखवस्तू लोक राहताना दिसतात. हे लोक उत्तम प्रथिनयुक्त आहार घेत असत. याच्यापासून काही दूर, बाकीच्या लोकांची घरं, तुलनने निकृष्ट स्वरूपाची दिसून येतात. यामध्ये कुभाराचे, मणीकाराची, खाटकाची अशी घरं दिसून येतात.

या काळातील लोक मुख्यत्वे शेती करीत. जलसिंचनासाठी, इनामगावमधील लोकांनी, घोड नदीचे अतिरिक्त पाणी, कालव्याद्वारे एका तलावात साठवून ठेवलेले होते. त्याला समांतर असा दगडमातीचा बांधही घातलेला होता. पाण्याच्या या बारमाही सोयीमुळे, हे लोक रब्बी आणि खरिफ अशा दोन्ही हंगामात शेती करीत असत. येथे गहू, ज्वारी, बाजरी, सातू, वटाणे, कुळीथ इ. पीके घेतली जात. काही वेळा, मुख्य वसाहतीपासून सुपीक जमिन फार दूर असेल तर अशावेळी या लोकांनी, त्याठिकाणी हंगामी वस्त्याही उभ्या केलेल्या आहेत. जसे। इनामगावचे लोक संगमावरील वाळकीला येत असत. बैलाच्या हाडाचा नागर वापरून हे शेती करीत असत. थोडक्यात या काळात शेतीतून भरघोस उत्पादन काढले जाऊ लागले.

शेतीबरोबरच गुरे, शेळ्या-मेंढ्या, डुकर, कोंबड्यांचे पालन केले जाई. तसेच शिकार आणि मासेमारी हैपर्यायही होतेच. शेतीच्या विकासामुळे, कारागीरी आणि विनिमयही विकसित झालेला दिसतो. मुख्यत्वे साधने हत्यारेही गारेच्या दगडाची केली जात. 'मडकी' ना जीवन शैलीतील महत्वाचे साधन असल्याने, अतिशय विकसित झालेली दिसते. दायमाबादमध्ये कुभाराच्या मोठ्या भट्ट्या मिळालेल्या आहेत. लहान वाटण्यापासू साठपाच्या मोठ्या रांजणापर्यंत, या मडक्यामध्ये वैविध्य येते. काळ्या रंगामध्ये चितारलेल्या चित्रामध्ये, पारंपारिक भौमितिक आकृत्यांप्रमाणे, मानवाच्या अनुभवविश्वातील वनस्पती आणि प्राण्याचाही समावेश होतो. यांच्यात ताब्यात काम करणारे ताबट होते, सोनार होते, मणीकार होते. तसेच चुना तयार करणारेही होते. हे लोक तांब्यामध्ये कुन्हाडी, छिन्नी, गळ, अलंकार, मणी तयार करण्यासाठी गिरमिटे, सोनारकामाचे चिमटे तयार करीत असत, तसेच सोन्याचे मणी, कर्णफुल अशी आभूषणही तयार करीत. यांचे कोकण, सौराष्ट्र, कर्नाटक इ. भागांशी सहसंबंध होते. कडवे वाल, सागरी मासे कोकणातून, सौराष्ट्रातून शंख तर कर्नाटकातून सोने येत असे. 'मातृदेवतेला' यांच्या धार्मिक जीवनात महत्वाचे स्थान होते. अशा शिरोविहीन मातृदेवतेच्या मूर्ती इनामगावामध्ये मिळालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे 'बैला'चेही पूजन केले जात असावे. ही परंपरा अगदी हडप्पा संस्कृतीपासून दिसते. दफनांचा विचार करता, या काळातील मानवावर कर्नाटकातील नवाश्मयुगीन ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीचा प्रभाव दिसून येतो. याचा मरणोत्तरजीवनावर विश्वास असून, मृतांना घरामध्ये अथवा घराजवळच पुरले जात असे. मृत मुलांचे ते, तोंडे जुळविलेल्या भांड्यामध्ये दफन करीत. तर प्रौढ मृतांचे, एका खड्ड्यात दक्षिणेकडे पाय करून, उताणे ठेवून दफन केले जात असे. इनामगावमध्ये अशा प्रौढ मृतांचे पाय घोट्यापासून तोडलेले आहेत. मात्र येथील मुखियाच्या दफनात वेगळेपणा दिसून येतो. याला एका मोठ्या रांजणात ध्यानस्थ स्वरूपात बसवलेले आहे. तसेच याचे पायही तोडलेले नाहीत. अशा मृतांबरोबरच, त्याचा पुढील प्रवास सुखकर व्हावा यासाठी विविध भांड्यामध्ये अन्न, पाणी, विविध वस्तूही ठेवल्या जात.

उत्तरजोर्वे कालखंड (इ.स.पू. १२००-९००)

पुढे महाराष्ट्रातील हवामान हे शेतीसाठी प्रतिकूल झाले; पाऊस कमी झाला आणि हवामान हे अधिक कोरडे झाले. स्वाभाविकच यांची आर्थिक परिस्थिती ढासळली. लोकसंख्याही कमी झाली. या काळाला उत्तरजोर्वे कालखंड असे म्हणतात (इ.स.पू. १२००-९००) इनामगावसारख्या ठिकाणी आपल्याला आता छोट्या छोट्या झोपड्या दिसून येतात. यांच्यामध्ये कोणत्याही स्वरूपाची नियोजनबद्धता दिसून येत नाही. झोपड्याही हंगामी स्वरूपाच्या असतात. यांच्या भांड्याचा, हत्यारांचा दर्जाही खालावतो. अशा परिस्थितीत एकाजागी स्थिर करून शेती करीत राहणे या लोकासाठी अशक्य बनले. ते पशुपालनाकडे वळले. बैल, गायी सारख्या मोठ्या जनावरांना पाणी जास्त लागत असल्याने, यानी, शेळ्या-मेंढ्याचे पालन करून, निमभटकी जीवनशैली स्विकारली. त्याच्या आहारामध्येही शेळ्या-मेंढ्यांचे प्रमाण अधिक आले. तसेच शिकार, मासेमारीचे प्रमाणही वाढले. या काळात हरणांच्या शिकारीचे प्रमाणही वाढलेले दिसते. मात्र अशाही परिस्थितीत धार्मिक परंपराचे पालन पूर्वीप्रमाणेच केले जात असे. अर्थात, स्थैर्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या बाबी शिल्लक न राहिल्याने, या काळात, हे लोक अन्नाच्या शोधात भटकू लागले. यावेळी त्यांचा महाशिलायुगीन लोकाशी संपर्क येऊ लागतो..

उत्तर कर्नाटकातील ताम्रपाषाण युगामध्ये, नवाश्मयुगाच्याही ठळक परंपरा दिसतात. या लोकांचा महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीशी जवळचा संबंध होता. मस्की पिकलीहाळ ब्रह्मगिरी, नहर, टेक्कलकोटा ही या काळातील काही महत्वाची स्थळे होत.